

Борис Йоцов ЕДНА ВАРДАРСКА БАЛАДА¹

През 1848 год. на славянския събор в Прага, гдето се срещат именити мъже от славянските страни, между които навярно и Ив. А. Богоров, бива забелязан, още млад студент, и Йозеф Вацлав Фрич, по-късно, през втората половина на изтеклото [XIX – бел. ред.] столетие, виден представител на чешката книжовна и обществено-политическа мисъл. Почти връстник на П. Р. Славейков, Йозеф Фрич, роден в 1829 и умрял в 1890 год., е един от тия, които вземат участие в революцията през месец март 1848 год. В родния си град Прага и които цял живот минават в борба и копнеж за по-честити дни на своето отечество. Затворен в Храдчани поради бунтовническата си дейност, той успява да избяга в Хърватско, гдето също така не остава спокоен и организира борбата в срещу маджарите. Завърнал се в Прага, той става неочаквано ратник в бунта през месец май 1849 год., бива затворен и осъден на осемнадесет години затвор.

**Йозеф Фрич
(1829 – 1890)**

В 1854 година бива обаче освободен, но поставен под полицейски надзор; в 1858 год. бива въдворен в Седмоградско, гдето след една година е оставен на свобода, с условие, че ще се изсели от пределите на Австрия. От тогава живее в чужбина като политически емигрант. Установява се в родината си едва в 1879 год. Живял и работил в Пеща, Загреб, Лондон, Париж, Женева, Берлин и Петербург. Журналист, политик и поет, той отдава всичките си сили в служба на отечеството си. Революционер, за когото няма свършен ред в света, той влиза във връзка с всички почти водачи на бунтовните течения в Европа. Още като студент в Прага той се намира под влиянието и внушението на Михайл Ал. Бакунин, от когото не се отделя духовно през време на своето изгнаничество. В Лондон той е в близки отношения с Александър И. Херцена, чийто „Колокол“ изяснява неговата революционна идеология. В Париж, гдето се движи в кръговете на полски емигранти, той се сближава с Луи Леже, комуто сътрудничи и славянски насочената му дейност. През

¹ Текстът е частично адаптиран към нормите на съвременния български правопис. – Б. ред.

1866 год. Той дохожда тайно в отечеството си, за да работи, подкрепян и от Бисмарк, да се откъсне то от короната на Хабсбургите и да се присъедини към Прусия, като запази управна и културна независимост.

Въпреки неспокойния си живот Йозеф В. Фрич е намирал време и сили да пише стихотворения, разкази и драми, освен политически статии, брошури и фейлетони. Неговия образ като поет долавяме в сборката му *Výbor z básní*, 1861, сетне в *Různé básně*, 1879 – 1880, също и в *Písň z bašty* от 1849 – 1860. Интимна, политическа и революционна лирика, в която съдържанието не намира своята завършена форма, изчерпва творческия размах на Фрича. Пленник на романтизма, той не успява да се домогне до оная висота на духа, която е толкова присъща на негови учители и вдъхновители. Немският романтизъм за него корени в бурния патос на Шилера. Мировата скръб го осенява чрез поезията на Байрона. Зигмунт Красински го увеща в полската месианистична романтика. Карел Хинек Маха му открива възможностите на чешкия стих, заедно със страданията на славянския романтичен дух. Обаче той не внася особено нови ноти в поезията на чешката възрожденска романтика. Много от съдържанието на поетическата мисъл в Чехия до 1848 год. намира у него тълкувател и изяснител. Издавайки алманаха *Lada Nióla* в 1855 и после *Máj* в 1858 год., той прави опит да събере около себе си някои от поетите на новото поколение, което не остава обаче с него, а с Неруда и Халек. Реализмът, който от Хавличек и Немцова почва да прониква в чешкия духовен живот, сега прави нови завоевания. И Фрич бива изместен от времето, още повече, че през 60-те и 70-те години на столетието [XIX – бел. ред.] той живее в чужбина. Едничкото, което го отделя от съвременниците му, което го свързва най-здраво с времето и отсена неговия образ, това е неговата революционна песен, с политическа подкладка и патриотически възторг. Изгнаническият му живот придава на бунтовническите му мечти, на нравствения му героизъм, на борческата му воля очарованието на искреност и правда. И тъкмо тоя дух, заедно с качества на личността, е най-ценното в неговото творчество.

Разказите на Фрича, които нямат художествена стойност, допълнят образа му като поет. Той е познавал съществените особености на байроническата поема. И някои от тях намират своето отражение в тия разкази. Същото важи и за драматическите му творения със сюжет из чешкото историческо минало или из живота на славянските народи, като *Taras Bulba* и *Ivan Mazepa*. Драмите му се домогват към интересни, силни, страдалчески и героически личности, чрез които Фрич би могъл да разкрие своя богат човешки и политически опит. Той обича от младини историята, Философията и литературата – и всичкото свое знание и цялата своя мъдрост той би могъл да разкрие в произведения, които, поради своето естество, дават по-голяма възможност да се разгъне цялата творческа мощ. Но и тук се изявява по-скоро лирическият поет, отколкото драматическият творец. Невинаги промислена и задълбочена психология, заедно с неизяснени и недотворени характери, с органическо неразвито действие и несигурна композиция, изтъкват драмите му като безжизнени, творчески слаби. Трябва обаче да се посочи, историческата обстановка, лирическата въодушевеност, изразителната реч спасяват много от драматическото му дело. Не

може да се отрече изцяло дарованието, културата, опита. Не свързал драматическото си творчество с театъра – не всички негови драми са поставени на сцена, – той не е могъл да окаже по-силно и по-определено въздействие върху своите сънародници, нито пък да засегне по-дълбоко развитието на драмата в своето отечество. Занимливи са драмите му с украински сюжет (вж. Jiří Hořák, *Fričova dramata z dějin ukrajinských*, Slavia, Praha, 1927, с. 92 – 112), които той разработва с особен исторически поглед, като иска да подчертае поезията на миналото, на героическия подвиг, на изключителния живот. Не е без значение и драмата му *Asjenův pád* от 1883 г., преработка на Друмевата Иванко, играна от Народния театър в Прага, обаче с не особен успех. Българският сюжет, въпреки своята занимливост, не е получил от Фрича вдъхновено и творческо осмисляне. Все пак Падането на Асена е хубаво свидетелство за художествените склонности на чешкия автор за славянски ориентираната му творческа мисъл (срв. А. Теодоров-Балан, *Друмев – Фрич*, Слънце, София, 1920, кн. 21 – 22, с. 646; Борис Йоцов, *Йозеф Фрич и Васил Друмев*, Листопад, София, 1927, кн. VI – VII, с. 165 – 181; Frank Wollman, *Drumevův Ivanko a Fričův Asjenův pád*, Sbornák prací věnovaných Václavu Tillovi, Praha, 1927, с. 231 – 240).

Фрич проявява живо чувство към събитията и проблемите на своето време. Като политик, чийто образ се отразява най-добре в ценните му спомени – *Paměti*, 1885 – 1891, – той е закърмен с идеите на революцията от 1848 г., когато Западна и Средна Европа иска да скъса окончателно със системата и духа на Свещения съюз. Водейки се от началото на народността, либерализма и демократизма, които подравят основите на един ред, той мечтае за едно устройство на света, което би дало възможност за повече свобода, правда и справедливост особено за чешкия народ. Той не споделя тактиката на сънародниците си от стария лагер в борбата им срещу централистичната политика на Виена. Поставя вместо еволюция революция, вместо етапни културни и политически завоевания – заговорна и ударна дейност. Идеологията на австрославизма, чийто преден представител е Палацки, му е чужда. Разочарованието на отечеството му през 1867 г., когато федерализмът като идея бива съкрушен чрез установяване на дуалистичния принцип в устройството на Австрия, оправдава неговото становище. Той възприема чрез руските емигранти една противоруска ориентация на своята политическа мисъл. Революционният радикализъм на Херцена и анархизма на Бакунина го водят към отрицание на славянофилството в Русия, което за него е опасен панрусизъм. За чешкия народ е застрашителна колкото Австрия, толкова и Русия със своето самодържавие. Най кой народ е дала свобода тая Русия? Ето въпроса, който смущава неговото съзнание. Затова той става открит и предан полонофил. За какво славянство ще говорят предните люде от старочешката партия, когато една славянска страна като Полша изнемогва под руско иго? Като горещ защитник на Полша Фрич се проявява през 1867 г., по повод на чешкото участие в славянската етнографска изложба в Москва. За да дадат израз на недоволството си от Австрия, която признава самостоятелността на Унгария, а изоставя правата на Чехия, също на Хърватско и на Полша, водачите на старочехите – Палацки, Ригер и Браунер – отиват в Русия, гдето дават израз на своето безгранично

доверие на идеята за славянско братство и единение. Фрич се изстъпя остро срещу тях, подхваща полемика, която не довежда, разбира се, до разрешение на въпросите, особено на ония, които са свързани с чешкото национално съществуване. С книжките се *Rub a líc slovanské výpravy na Rus*, 1867 и *Vud' jasno mezi námi*, 1868, той решително се противопоставя срещу каквото и да е било обвързване на чешката политика с Русия, застъпва гледището на поляците, че е невъзможно да се сътрудничи с великата славянска страна, докато тя не погледне на славянските народи с признание на техните права и свободи. Славянската етнографска изложба, която се превръща всъщност на втори славянски събор, след първия в 1848 г., в който взема участие от българска страна Ив. А. Богоров, е най-малко неуважение и обида за Полша, мисли Фрич. Неслучайно тъкмо в Париж, гдето полската емиграция е дейна, той подхваща своята борба срещу русофилската насока на чешката политическа мисъл (срв. Milan Prelog, *Pout' Slovanů do Moskvy roku 1867*, Praha, 1931, с. 17, 52 – 54, 137; Dr Josef Jirásek, *Češi, Slováci a Rusko*, Praha, 1933, с. 11 – 12). Имайки връзки с политическите борби на южните славяни, Фрич, наричан чешки Мацини, не е бил незапознат и с българското освободително революционно движение.

2.²

През 1864 г., когато българският народ чрез своята интелигенция засили борбата за освобождение, Йозеф Вацлав Фрич обнародва в четвъртата свезка на списанието „Rodinná kronika“ своя поетична творба с мотив из българския живот под надслов *Bulharky. Balada podle děje z roku 1832 български*. (*Балада според събитие от 1832 год.*). Чрез това списание, излизащо в Прага под редакцията на именития и най-големия на времето си поет Ян Неруда, който и днес живее в съзнанието на своите съотечественици със своята личност и своето дело, Фрич е искал да даде на по-широк кръг читатели представа за българската девойка.

Баладата на Фрича се състои от пет почти равномерни части. Тя представя по-скоро стихотворен разказ. Обикнат литературен вид в Чехия. Близо двеста стиха, в които се сили да прозвучи по-ясно и чисто чешкият ямб, разкриват занимливо съдържание. Действието включва познато събитие, станало в Кюпрюли = Велес, край Вардара, през 1832 г. Авторът се опитва да го развие на фантастична основа, като му придаде изключителен характер, като го облъхне с известна неясност и тайнственост, влага в изложението му повишена емоционалност, за да се домогне до баладично отношение към действителността. Байронист, макар и със загаснало байроническо вдъхновение, той търси необикновена обстановка, странни, загадъчни и силни характери, природа, която да не бъде равнодушна към човешкото страдание. Като нежния Фр. Л. Челаковски или като мъдрия К. Я. Ербен, той желае да сътвори балада, която да крие известна нравствена идея. „Томан и горската девойка“ на Челаковски и „Загорово ложе“ или

² В публикувания в сп. „Родина“ текст липсва номер едно. – Б. ред.

„Сватбена кошуля“³ на Ербена могат да му бъдат добър образец за разработка на един баладен мотив. Само че той се освобождава от влиянието на народното творчество – нито заема от там сюжет, нито наподобява художествената форма. Той иска да скъса с една традиция, която му е чужда по природа. С не особено ритмичен и мелодичен стих, макар и с различни дължини и римови съчетания, *Българки*, поради стройната си композиция и ясно изразената си идея, представя произведение не без художествена стойност. Наистина, то не се врежда между най-значимите творения на Фрича. Пък и Фрич не бива да се врежда между ония чешки поети, които дават редки творчески завоевания. Свободата, с която той разработва един мотив, взет от близка нему жизнена среда, макар и не чешка, съчетана с поривите на една редка именита личност, придават на баладата му цена от по-високо значение. Поетическият космополитизъм, който намира по-късно бляскава изява чрез дела на един Юлиус Зейер или на един Ярослав Врѣхлицки, оправдава неговата свобода на подбор и обработка на сюжетите, а също така, че не всичко в литературното му наследство може да бъде отминато с мълчание.

В *Българки* е разработен сюжет из живота на българите под турско робство. Обикнат сюжет в българската литература по това време. От една страна, Фрич ни представя семейство от властващ народ, от друга – семейство на християнска рая. Един свят разкрива Арслан бей, заедно с майка си и двамата си братя – всички арнаути, друг – трите български девойки от Велес, заедно с безпомощната майка вдовица. Между двата свята се поражда затаена борба, която свършва трагически за тях. В първата част на баладата се открива образът на Арслан бей, във втората – на Вардара, в третата – на Арслановата майка, в четвъртата – на най-малкия Арсланов брат Аден, в последната – на трите български девойки. Фабулата на произведението е доста проста. Арслан бей връхлетява една нощ заедно с двамата си братя в дома на вдовицата с трите хубави дъщери. На сутринта Велес е смутен: трите български, отивайки на Вардара за вода, не носят на главите си стомни, а кървави глави. Поругани и озлочестени, те си отмъстват на тримата братя: отрязват им главите. Но те чувствуват, че нямат сили да понесат позора. Като оставят на събралото се гражданство да отмъсти за тяхната гибел, те се хвърлят във водите на Вардара. Българите изпълняват предсмъртното им желание – изгонват из града ордата на Арслан бей.

Арслан бей властвува във Велес. Той е „не лъв, а змей“, няма равен на себе си, за данък взема дете от гръдта на майката. Той има двама братя, които, когато са със своите коне, се чувствуват във своята стихия – с тях гонят българите:

Na mužích se, na Bulharech honí –
koně to zlé.

³ Оригиналният заглавие на баладата на Фр. Л. Челаковски е „Toman a lesní panna“ и се превежда като „Томан и самодивата“. Цитираните заглавия на баладите на К. Я. Ербен са съответно „Zahořovo lože“ и „Svatební košile“ и са преведени от Атанас Звездинов като „Захоржово ложе“ и „Сватбени ризи“ (Карел Яромир Ербен. *Китка*. София: Славика – РМ, 1994). – Б. ред.

И неведнъж българин ги е водил, по принуда, към своя дом, защото те искат да се порадват на скритата там хубост. Не се ли подчини на тяхното желание, отплатата е коварният куршум. А каква е майката? Зла вещица, която, затворена в своя дом, в своята крепост, подсторва синовете си към безчинства и злодеяния. На едного от синовете си казва: „Бързай, бий и сечи, виждам гълпа от жени да се моли около съборения кръст!“ А който говори против синовете ѝ, тя се погрижва да му бъде отрязана главата. Тя е недоволна, че раята няма страх от сина ѝ Арслан бея, особено като трите българки не се поддават на техните желаниа и заплахи. Напразно пита тя най-големия си син дали не му се иска още кръв – той се е вече наситил, може малко да си почине, макар и да има под властта си хиляди души. Напразно тя подклажда злост в душата на втория свой син – към призванието си той е вече равнодушен, както и към любовта. Най-малкият, Аден, – той е вече очарован, омагьосан от трите българки. Майката може да използва неговата страст за своята цел: гавра над българския дом, над българската чест. Изобщо, майката е обрисувана като демонична жена, която в своята ненавист и омраза не познава закон и съвест, доброта и човечност. Тя е динамичната стихия в произведението: подбужда и настоява за престъпно деяние. И синовете ѝ са достойни представители на тиранията, свирепството, сластолюбие и безначалието.

Как са представени българските девойки? Те са три дъщери на пострадала от своеволието на властта майка. Надарени с неимоверна хубост, те пленяват с нея всички в града, дори и Арслан бея, особено най-малкия му брат. Всеки ден те отиват на Вардара за вода със стомна на глава. Водите на реката неведнъж отразяват чара на тяхното тяло. Но те примамват всички и със своята духовна и нравствена чистота. Напразно се отправят към тях погледи, пълни с молба или със сладост. Едва сподавен свян, смущение от мъжки взор, чисти помисли и мечти – това са прояви на една мъдра и чиста девственост. Но с това не се изчерпва техният образ. Смелостта, твърдостта и храбростта, които те проявяват в часове на напрежение и изпитание, подчертават техния твърд, мъжествен характер. Когато очарованият Аден, главно от най-малката, вижда българките край брега на Вардара, те знаят как да му отговорят, как да го изпратят със заплахи и закани. Страх от ножа не смушава душата им. Не без основание се учудва майка му, че той не е намерил сили да се справи с тях – чрез острието на ножа. Напротив, най-малката му взема коня, който случайно долита при тях, на брега на Вардара. Всъщност това е конят на брата ѝ. Казвайки му, че което е тяхно, на българите, пак ще бъде върнато, тя изтъква своята самоувереност и своята вяра в неизбежното възмездие. Младият арнаутин изповядва на майка си:

Ta náhle na koně se vyšinula,
vztáhnuvši ruku vstříc mi pokynula,
volajíc: „Bud' kletba tvým i tobě,
dosoužil se nás již Allah tvůj,
co nám patří, opět vezmem sobě,
mladý vrahu, na to pamatuj!“

При насилието, което се върши над трите българки през нощта, плачът и риданието не са единствената им защита. Ножът остава последно средство за отбрана на достойнство и чест. И те гордо носят кървавите глави на тримата братя. Ужасът на гражданството във Велес наистина е оправдан. Но имало ли е за тях друг път освен пътя на отмъщението? Мъжествеността на тия девойки не се изчерпва с един кървав подвиг. Те знаят, че чрез него моминската чест не се изкупва. И затова предпочитат пред позора смъртта в глъбините на Вардара. Не умират малодушно: призовават своите сънародници за възмездие, за отмъщение. Идеализацията на българките в посочена героична и нравствена е художествено оправдана. Тя най-добре звучи в последните думи на девойките:

„Nejsme vic hodny úcty any lásky vaší –
jen Vardar zůstal nám: Pomstěte nás!“

Фрич постига художествена изразителност, когато заплита в това действие на човешки страсти българския народ и неговата земя. Произволите и безчинствата на Арслан бея, на майка му, на братята му пробуждат народния гняв. Ударил е вече часът за разплата:

Tak buď! to jeden v lidu hlas,
buď zkáza begům lidožerným;
jich věž i máť i zběh vem d'as,
buď Bulharům pak spása věrným:
Nadešel čas!

И когато узнава за трагичната смърт на хубавите свои дъщери, народът дава воля на своя гняв, на своята мъст – унищожават разбойническата дружина на Арслан бея:

Bulhaři citem pomsty hnutí nejlítějším
Arnautův do rána zničili pluk!

Българинът е представен нравствено отзивчив, но до известен предел, избухлив и грозен в наказанието, което отрежда за извършено престъпление. Може ли Вардар да не взема участие в скърби и радости на народа от Велес?

Je noc, je temno! – Slávskou dědinou
jen Vardar pláče písní jedinou,
ta píseň dojí má jako ten pustý žal,
co tíží vlast, aniž by život vyvolal.

Той, другарят на българските жени и девойки, които търсят край бреговете му разтуха, във водата му прохлада, в песента му радост и отмора. Той много венци е взел, немалко деца е кръстил. Добре му е било някога. Но сега, когато във Велес властува и върлува Арслан бея, който мори негова-

та челяд, от когото са се изпокрили всички българки, толкова хубави, той е тъжен:

Vardare! Dcer i žen i matek důvěrníku,
 Jak teskno vlnám tvým i
 Bulharských dívek, žen ty druhu, hospodáři,
 při práci, v zábavách i v smutku, s nimi's žil,
 zrcadlem, koupelí i svědцем hladkých tváří,
 mnohým jsi vínek vzal, za to zas dítě křtil.
 Dobře ti bývalo; ach nenadál's se drahý,
 že vesna přejde, ba že léto uplyne,
 aniž bys v Kjupruli jiného zřel než vrahy,
 mořící čeled tvou, ře snad již vyhyne.

Само трите хубави сестри, смелите и горди българки, още го посещават. Никой не смее да се изпрани на техния път. Но ако над тия три дъщери на вдовицата се извърши неправда, своеволие, ако види във вълните си труповете им, Вардар ще остане ли хладен и спокоен? Не. Той би заплакал, запял би жална песен, но за отмъщение – той не би имал сили, че е доста стар. Обаче в младата чиста гръд, която знае да се принася жертва, ще пламне огънят на отплатата. Нека Вардар има вяра в подвига на отмъщението, в самата мъст, дадена от небето:

Jen jedna trojice Bulharek očí temných
 jak jindy břehem tvým dochází k pramenům;
 pravda že v soumrak jen bez písňě zvuků jemných,
 však hrůza, pakli vzdor to chlípným Osmanům!
 Nadarmo surovci tak dráždit chtič a hněvy.
 Jsou krásné ! půvabů panenských děvice,
 nejsou ni vzduch ni stín, jsou statné smělé děvy,
 tři rodné dcery to chudobné vdovice.
 Ký dív, že nikdo jim tam stezku nezaskočil!
 V snách noci hlubolé i jejich mrtvolý
 by snes! Vardar ctný, však s rána kdyby zočil,
 že zločin pochoval, zdaž mstil by svévoli?
 Nejistó! – Zavířil by ovšem vlnou kalnou,
 Arnautům v tryznu snad by porval koní pér,
 k večeru zasténa by snad jí písni žalnou,
 na pravé pomsty žár je chladný však-je stár.
 Jen mladá čistá hrud' co sebe v oběť nese
 své matky nářkem již v kolébce buzena,
 měj víru v spásy čin, jimž peklo zachvěje se,
 měj víru v pomstu, jež mu peklem souzena.

В своя апостроф към Вардар, в цялата втора част от *Българки*, Йозеф Фрич дава сдържан израз на народното негодуване, както и на своите чувства и настроения. Симпатията му изцяло е отправена към страдащите и бунтуващите се. Вардар е одухотворен: той се радва и плаче заедно с наро-

да. А и народът го обича, вижда в него другар и закрилник. Тоя апостроф, най-хубавото в баладата, напомня обръщението на Пенча Славейков към Балкана. Различието в случая между двамата автори се крие не само в предмета на вдъхновението, но и в силата на чувството, в полета на фантазията. Може би Фрич си е спомнял, когато е творил произведението си *Дары Терека* на Лермонтова, може би близката му, родната му Вълтава, толкова възпявана от чешките поети, че и от нашия поет Кирил Христов, му е нашепвала в дн на жалост и копнеж песента на Вардар. Във всеки случай Фрич успява да даде хубав поетичен образ, да долови дълбоки лирични тонове, да внесе в баладата си дух на таинственост и загадъчност, да загатне за мистиката на реалността.

В основата на *Българки* е включено събитие на 1832 година, станало във Велес. Какво е това събитие, Фрич не казва. Трябва да предположим, че то не е изложено в баладата в подробности. Както в „Хаджи Димитър“ на Ботева лежи поетически пресъздадено едно действително събитие. В *Българки* характерното в събитието е, че трите девойки си отмъщават по един необичаен за женската природа начин и че слагат сами край на живота си. Другите моменти от събитието са толкова обикновени за българския живот през време на робството, че те не извикват изненада. Насилие, свирепства, убийства, сластолюбства – това са познати вече поетически теми. Действителната случка се свежда всъщност към онова, което е изложено в баладата. Фрич наистина дава поетическа разработка, която е ценна, особено с оглед на времето, когато бива написано творението. Той представя в прекрасна светлина българката от Вардар. Не може да се мисли, че в жестокостта се крие величието на нейния характер. Смелостта, която стига до себеотрицание, до смърт, и чистотата на душата, и гордостта на духа, и бунтът срещу насилието над личността, това са качества, които извикват възторг и преклонение. Може би Фрич е искал да посочи на своята съпруга, Анна Райска, писателка, която цял живот споделя с него нерадостната му съдба, как героичното у жената минава в легенда, как жертвеният подвиг за чистота и красота вдъхновява към дело, не остава без следа.

3.

Що собствено е подбудило Йозефа Фрича да внесе български мотив в своето творчество? Интимните подбуди не можем да знаем. Обаче тия от по-общ характер не могат да бъдат скрити. Преди всичко Фрич е славянски насочен в своя живот. Той обича да заема мотиви от живота на славянските народи. В чешката литература да се вземат сюжети от други страни, особено от славянските, не е рядко явление. И южнославянският свят е мамил въображението на чешкия поет. Бихме могли да посочим не е един чешки писател, който разработва славянски и български мотиви още преди Фрича. Достатъчно ще бъде, ако изтъкнем, че в самото списание на Неруда, в „*Rodinna kronika*“, е отделено значително внимание на българите. Така през 1863 г. там намираме „*Ljuboslava, pověst ze života bulharských slovanů, dle E. Š. (Ervin Špindler?) vzdělal A. Štěpán*“; през 1864 год. срещаме „*Vrbický sultán*“, podává Bulhar E. Garčo (В. Д. Стоянов?). Още: за Георги

Мамарчев, вуйката на Раковски: „Chrabrý junák bulharský, kapitán Georgij Stojkov Mamarčev Vujukluoglu, česky sepsal V. D. Stojanov“. Поместено е в превод и едно стихотворение на С. Тодоров, български бежанец в Румъния. В сп. „Lumír“ през 1851 г. четем разказа „Bulharská dívka“ от неизвестен автор; там, през 1853 год. Е напечатан и разказът на словенската писателка Йозефина Турноградска⁴ из българското историческо минало – „Boris“, в превода на Ян Светелски; през 1854 г. – пътни бележки из България от дописника на английския вестник „Daily News“ от времето на Кримската война – „Cestování Bulharskem“. И двете посочени списания отделят място за българската народна песен. В „Rodinná kronika“ от 1863 г. са обнародвани песните „Marie a Ralin“, „O Markovi“ и „Marko a Hyno Arnautin“ в превод на Шпиндлера; там през 1864 г.: „Hajduk Stojan“ в превод на Високи, „Slunce a krásná Hrozanka“ и „Sázela děvčeka u moře vinohrad“, превод на В. Д. Стоянов. А в „Lumír“ от 1863 г. Ян Гебауер, именитият сетне учен, дава множество свои преводи из сборника на братя Миладинови (срв. по-подробно у Б. Йоцов, „Братя Миладинови в Чехия“⁵, София, 1934, с. 23 – 30). Вести и бележки за България и българския народ, български народни песни в превод на чешки, разкази с български мотиви можем да срещнем в това време и в други списания като „Květy“, „Obrazy života“, „Slovenin“ и др. Изобщо чешкото общество проявява жив интерес към съдбата на българския народ, а чешката литература разработва не малко български мотиви. Естествено е, че Йозеф Фрич не е могъл да се откъсне от една традиция, да се освободи от една атмосфера, която не изключва българина като предмет на поетическа обрисовка. Написвайки *Българки*, Фрич не внася нищо ново, с оглед на тематиката, в чешката поезия. Ако има нещо ново, то е в подробностите при разработка на поетическия сюжет.

И настина, образът, който Йозеф Фрич дава на българката, не е съвсем непознат в чешката литература. Той е загатнат по-късно у Елишка Красногорска⁶, в юнашките песни на Миладинови, преведени от Йозеф Холечек, а по-рано от всички – у Прокопа Хохолоушек. Заслужава да се спрем на два разказа, в които образът на българската девойка е даден в героично осветление, както у Фрича, именно – „Bulharská dívka“ и „Ljuboslava“, за които се спомена вече. И по време те са близки с *Българки* – първият разказ е от 1851 г., а вторият – от 1864 год.

„Българска девойка“ е разказ на пътешественик, минал през европейска Турция. Разказът първоначално бил печатан в сп. „Luna“, излизашо в Загреб. – На обратен път из Ниш пътешественикът стига в селцето Подяраз. Водачът му го завежда в дома на своя тъст, при когото той сам живял. „Това беше благороден, добросърдечен българин“. Стопанинът приема чужденеца заедно с другарите му с искрена гостоприемност, по патриархален оби-

⁴ Допусната е грешка в името на словенската писателка Josipina Urbančič –Turnograjska (1833 – 1854). – Б. ред.

⁵ Тази статия е препечатана в: Борис Йоцов. *Славянството и Европа*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 58 – 92. – Б. ред.

⁶ Допуснатата грешка в името на чешката писателка – Красногорска вместо Краснохорска, е навярно под влияние на руския език. – Б. ред.

чай. Скоро се явява и дъщеря му, Еленка, образ на женска хубост в Турция. Авторът описва облеклото ѝ. То отговаря на неподправената ѝ красота. Но хубостта на жената често пъти носи зло в къщата. Якуб паша, видял я случайно, пожелава да разхубави харема си в Ниш. Чудно е как пашата е мярнал „хубавата Елена“, когато се знае, че християнските девойки се пазят от очите на турците. Българин, служещ в сарая на Якуб паша, дохожда в Подяраз и съобщава на своите сънародници, че зла беда ги чака: той е чул как господарят му е давал заповед на нишкия ага да потегли за селцето, за какво, не знае, но сигурно за някоя девойка. Селяните не искат да повярват на тая вест, но все пак мислят за бягство в планината, мислят да укроят и Еленка, най-хубавата девойка в селото. Скоро пристига и агата с двадесет души гавази. И се отправя право към дома на хубавата българка. Там обаче не я намират. И баща ѝ не знае къде е отишла. Напразно старейшината на селото иска с пари да омилостиви врага: агата има заповед от пашата да му отведе Елена. Не стане ли това, главата му ще бъде отсечена. Старият баща, въпреки заплахите, не може да издаде чедото си. И тъкмо в най-напрегнатия момент от отношенията между агата и селяните, настъпва смущение. В полунощ се чува вик: „Албанци идат!“ Нишкият ага избягва със своите гавази. Бягат и селяните. А албанците отиват направо в дома на Елена. Води ги петнадесетгодишен конник. Намират там бащата на Елена с вързани ръце. Но кой е този смел и хубав младеж? Елена! Тя се крила в гората. Хваща я хайдушка дружина, в която имало момчета и от Подяраз. Тя помолила да освободят баща ѝ. Тя повежда четата в селото. Пашата не могъл да повтори опита си, защото скоро се преселил от Ниш. Елена се омъжила за воеводата на хайдутите. За същия, който бил водач на пътешественика. „Хубавата българка има действително миловиден съпруг и е щастлива“, завършва авторът. Наистина, тук виждаме героичния образ на българката, идеализация на хайдутството, преклонение пред дивната и девствена природа заедно с печалната картина на робството, гдето своеволията и безправията на турци, паши и бейове са подложени на тежка отсъда. Елена със своето безстрашие, със своята хубост и чистота се родее с характер с трите хубави българки от Велес. И в основата на тоя разказ лежи едно действително събитие.

И вторият разказ, „Любослава“ от А. Штйепан, представя поетическа разработка на сюжет из българския живот. На преден план в него е изнесен образът на Любослава. И тук действието става в пазвите на Балкана. На границата между България и Сърбия се дигат високи, горди планини. В малко селце живее Любослава със стария си баща, Юра Михайлович. Най-богатият пастир, Марко Турович, замисля да стане зет на Михайлович. Но Любослава обича Йована, храбрия хайдутин. Баща и дъщеря са щастливи – те се обичат и почитат. Обаче семейното щастие скоро бива помрачено. Мустафа паша, който властвува в Ниш, е пратил Юсуфа за Любослава. Или Любослава, или главата на Юра. Марко Турович, който слуша заканите на Юсуфа, немее, не дава никакви признаци на отпор. Старецът е безсилен. Но той вижда, че не Марко, а Йован е достоен да бъде жених на дъщеря му. Юсуф отвлича Любослава в харема на Мустафа паша. Страданияето на хубавата българка е голямо. Надежда за спасение няма. Неочаквано бя-

сва лъч на радост в душата ѝ: Йован Стефанович, преоблечен, се вмъква в сарая на пашата, за да я спаси от унизителното робство. Обаче скоро в душата ѝ пламва нова мъка. Йован, любимият ѝ, е заловен и ще бъде обезглавен. Любослава прави отчаяно усилие да го спаси. Тя гледа да го измоли от пашата. Мустафа Нишки чака само една дума от нея, дума на признание и съгласие, за да даде заповед за спасението на Йована. Настава борба в душата на българката. Дали трябва да предпочете моминската си чест, или живота на любимия си? Йован Стефанович е освободен. Хайдушката дружина е изненадана, като го вижда отново. Той разказва преमेждията, на които е бил подложен. Цялата чета потегля за Ниш, тласкана от жажда за отмъщение. Йован намира в сарая Любослава, казва ѝ, че е дошъл да я спаси. Тя го моли за прошка. Не е достойна за него. Изгубила е своята чест, за да спаси главата му от ятаган. Йован се залюлява от гняв и ярост. Той знае само едно – люто отмъщение. Хвърля се в борбата като бесен. Пръв Юсуф пада под неговия нож. Ранен, Йован си пробива път през гавазите. С последни сили забива ханджара си в гърдите на Мустафа паша. Пада в изнемога до смърт. Какво става с Любослава в тая буря на страстта и любовта? Опомнила се след злощастната си среща с Йована, тя става твърда, решителна. Никой обаче не я е видял кога е излязла от сарая, никой за нея не чул ни вест. — И в тоя разказ „из живота на българските славяни“ се изтъква изключителното в характера на българската девойка. Любослава става жертва на жестоко насилие, както и българките от Велес. Като тях и тя съзнава, че е недостойна за живот, след като загубва честта си. Но тя мисли, че е спасила един живот. И тук, както в „Българска девойка“, е възславено хайдутството в лицето на Йована. И българската природа намира достойно признание. Героизмът в борбата на хайдутите съответствува на величествената и девствена красота на планината. Героизмът в страданието на Любослава и на Йована, тия чедра на Балкана, за които щастието е било така възможно, придава на разказа по-висок дух. Особено когато срещу красотата на героичния подвиг се противопоставя робската неволя, чието възплъщение е Мустафа паша, насилник и кръвник. А. Штйепан, давайки в героична идеализация образа на българската девойка, е искал да събуди обич у своите сънародници към един славянски народ. И в същото време да внуши по художествен път идеала за свободата и духа на борбата, чувство за чест и достойнство, като най-свидни за човешкото сърце. Ервин Шпиндлер, който вероятно дава материал на Штйепана за тоя разказ, е бил голям българофил. Влязъл във връзка с Васил Д. Стоянов, нашия книжовник от Жеравна, той обиква българската народна песен и напечатва в пражки списания не един превод на чешки от нея. От где взема той материал за разказа, не може да се установи. Не само действителната случка, но и някои общи места, които той познава от българското народно творчество, са играли роля при замисъла и обработката на разказа. А образът на Любослава не ще да е останал чужд на Фрича, който, макар и в чужбина, е следял чешката литература в повремения печат. И както „Българска девойка“, и „Любослава“ едва ли е останала без значение при създаването на баладата *Българки*.

4.

От где Йозеф Вацлав Фрич е взел материал за своята балада? Родството ѝ с двата посочени разказа не решават въпроса. Като знаем как той по-късно използва Друмева, за да напише драмата си *Asjenův pád*, бихме помислили, че и в случая трябва да се търси българска предложка. До 1864 год., когато излиза от печат баладата *Българки*, в българската литература няма разказ, поема или друго някое творение с мотив, какъвто подлага на разработка Фрич. Не намираме по въпроса посочване нито у Йозеф Пата (срв. „Několik kapitol z dějin styků českobulharských“, *Osvěta*, Praha, roč. 47, 1917, č. 9 – 10, str. 549 – 562, 622 – 634), нито у Мариан Шийковски („Polská účast v českém národním obrození“, č. I – II, Praha, 1931, 1935). Посочваме и Шийковски, който, наистина, не стига до Фрича при изследване на чешко-полските културни и литературни връзки, защото полонофилството на Фрича ни подсказва да търсим извора на *Българки* в литературата на полския народ. И действително, ако вземем *Wernyhora* на Михаил Чайковски, излязла от печат в 1838 год., ще намерим там непосредния източник на чешкия поет. През август 1861 г. Чайковски прави пътуване из Македония. И своите впечатления той помества във *Wernyhora*, в третото издание от 1862 г., где то разкрива образа на народния украински гадател от края на XVIII век. Пътните бележки са доста занимливи. Духовити, свежи, пълни със симпатия към българите, те разкриват, макар и бегло, един кът от българското отечество. Чайковски пътува с руски параход и слиза в Солун. От Солун през Енидже-Вардар, Воден, Остров, Баница, Битоля, Прилеп, той стига във Велес, за да продължи към Скопие и Косово.

За Вардар, за българите и българките по бреговете на тая река, Михаил Чайковски казва (срв. *Pisma M. Czajkowskiego. Tom pierwszy. Wernyhora. Wydanie czwarte. Lipsk, 1868, str. XIV-XXIX*):

„Ние пристигнахме в Кюпрюли, някога Велес, на река Вардар. Българите го назовават баща, но злощастен, тъй като в него хората се давят, а по него лодки не могат да плават. Буен, капризен, като хубавиците българки, които черпят от него вода. Дали те от реката, или реката от тях, научили са се да привличат всичко към себе си. Няма спасение – и водата на Вардар е така примамлива, и хубавиците са тъй привлекателни край Вардар, че човекът желязо като сляп се устремява към магнита. По Вардара съществуват най-хубавите жени – и стройни, и красни, и ако и българки, те така са изтънчени, като нашите полякини, че може да се тръгне в поход за тях и от Литва“.

За да не бъде обвинен в пристрастие, веднага след своята преценка Чайковски предава следното събитие:

„Тук предавам една случка“, продължава Чайковски, „станала през 1835 г., която показва какво може хубостта и волята на жената. Тогава живеели в Кюпрюли три сестри, много хубави, и трите девойки. Въпреки че мнозина ги ухажвали, те не искали да се омъжат, пробирали женихите като гнили круши, както казва старополската наша пословица. Те се гиздели много и обичали да се развличат; и въпреки че държанието им било безукорно, свещениците много ги одумвали, също и близките на безуспешно влюбените (а те били толкова, колкото и неженените във Велес и окол-

ността му). Наричани били кокетки. Те ходели за вода на Вардар сутрин и вечер всеки ден, защото там било мястото, гдето българките кокетирали, както балните зали, театрите, разходките и черквите дори за нашите жени. Както у нас жените се учат през време на танца, когато ходят, когато правят поклони, при молитва, как се кокетира, така и българките се учат от своите майки как да нагзват във водата с грация, как да се навеждат със стомната, как да си отмятат косите, как да си нагласват полите, изобщо цялата наука⁷ за кършенето на снагата, тази хореография на кокетирането. И когато тия три девойки отивали за вода, толкова люде се наваляли по улиците и при Вардар, че ако би паднала в това време някоя любопитна звезда, тя не би стигнала до земята, а би се спряла върху главите на хората, отгдето би гледала своите сестрички – тия земни звезди.

Това било в онова време, когато Мустафа паша, потомък на Скендер бега Кастриот, дигнал бунт срещу султан Махмуда. Арнаутите завзели българските села заедно с града, гдето се разполагали със сила и безчестие, както враговете на Полша и до ден днешен. Арслан бей, най-храбрият от бойците на Мустафа паша, се настанил във Велес; той яздел българите като коне, за да не мърси арнаутските си цървули с българска кал; ругаел молещите се в храма българи и за да развлече своите спахии, заповядал да колят и да бесят богобоязливия народ. По улиците биели с камшици жените и децата; и във Велес било тъй, както беше по-късно в Познан, в Краков, в Лвов и в самата Варшава. Тая дива паплач оставала обаче, заедно със своя началник, в захлас пред трите момичета – само те от целия град ходели на Вардар за вода, както и по-рано, сутрин и вечер. Те кокетирали пред неприятелите така добре, както и пред своите, тъй като в природата на жената е да се нрави дори и на неприятелите. Арслан бей, макар и да носел име на лъв, бил смирен пред трите девойки и не смеел да ги вземе насила в харема си. Той искал да спечели сърцата им, но напусто – те го привличали с очи, но го отблъсквали със сърце. Изгубил търпение, той влязъл насила един ден в дома на тия три момичета, и този ден никой вече не ги видял да отиват за вода. Тъжен бил Вардар, мрачен, мътен – без своите русалки, а българите, множество, се трупали по бреговете на Вардар и чакали, и гледали.

Тъкмо в полунощ, когато арнаутската стража заспала, унесена от горещината, от пиенето и от тишината, излезли от дома си трите девойки. Най-голямата носела в ръка отсечената глава на Арслан бея, а двете, по-малките – други две глави – на неговите двама братя, Каплан бег и Аден бег. И трите тръгнали за Вардар като със стомни за вода; българите не смеели да викат от радост; те гледат – техните девойки идат, такива стройни, такива кокетки, както и по-рано. И гледат своите девойки – с очи и със сърце, и не могат да се нагледат. Те минали мостчето, застанали на скалата при брега, обърнали се към множеството и с печален, но хубав глас запели те на своите българи: „Ние не сме вече достойни нито за очите ви, нито за сърцата ви – само Вардар ни остава, Вардар, нашият Вардар! Отмъстете за нас, отмъстете за нас!“ Те оставили на скалата главите на тримата арнаутски бегове и скочили във Вардар, изчезнали, потънали. Никой не можал да ги

⁷ В текста вместо „наука“ е използвана думата „ука“. – Б. ред.

спаси. Но отмъщението кипнало в сърцата на българите: една нощ, макар и без оръжие, изклали цялата арнаутска чета на Арслан бея, ни един не останал от нея.

Когато след победата при Прилеп дошъл Мехмед Решид, намерил всичко в ред. Той дал на българите във Велес привилегии; дал заповед крайбрежната скала и мостът да бъдат почитани като градска светиня; и досега те са съхранени като свещени останки; и българките идват там да черпят вода, те черпят и пеят, и разказват за трите девойки, за заколването на неприятелите арнаути. От онова време още Вардар привлича по-силно към себе си, а арнаутите го назовават река на злощастиего...“

Едно сравнение, макар и бегло, посочва тъждеството в съдържанието между *Българки* и тоя пътеписен откъс. По-подробно сравнение между предложката и съчинение ни навежда на следните установки. У Чайковски и у Фрича събитието се разиграва във Велес, и то в едно и също време. Героите са същите: Арслан бей, заедно с двамата си братя Каплан бег и Аден бег, тримата арнаути, след това – трите хубави българки. Фрич увежда в баладата ново лице – майката на Арслан бея, и загатва за майката на трите вардарки, за безпомощната вдовица. Това прави, за да противопостави, може би, два свята – християнски и мохамедански. И у двамата автори е посочено мястото, гдето става нещастиего с арнаутите и с девойките. Освен това, намесен е и Вардар в събитието и трагедията на лицата. И у полския, и у чешкия автор отношенията между тримата арнаутски бегове и трите български девойки са еднакви. Мотивът на насилието и на отмъщението е един и същ. Краят на тримата бегове и на трите момичета е еднакъв: първите остават без глави, а вторите – намират смъртта си във Вардар. Фрич завършва баладата си с бунта на българите във Велес, с избиване на арнаутската чета. Чайковски говори за Мехмед Решид, който, като се научава за станалото, заповядва крайбрежната скала, както и мостът на Вардар, гдето станало нещастиего с трите девойки, да бъдат почитани като светини. Изоставя Фрич и последните вести на Чайковски – че българките идват отново на тия места, наливат вода и разказват и пеят за трите сестри, за тримата бегове. Фрич изоставя тъкмо легендата, може би, защото е искал да завърши по-рязко, поради композиционни изисквания, или пък за да бъде по-ударен, по-силен край на баладата. Но чешкият поет възприема характеристиката, която дава Чайковски за българката по долината на Вардар, за българките, които отсичат главите на насилниците. Психологията на деянията, обосновката на постъпките са заети от Чайковски. С тази разлика, че Фрич поставя като подсторница на насилията майката на арнаутските водачи. Вардар, отношението на българите към него, както и към хубостта и смъртта на трите сестри, са дадени у Фрича в същото осветление, каквото намираме у полския писател. Фрич не загатва за клюките по следите на хубавите българки. В разработката на мотива, дори в някои особености, Фрич следва предложката, както и в изяснението на идеята. В строежа на баладата също е зависим от извора. Само че той извежда и нова сцена между майката и синовете ѝ, между нея и най-малкия и син, Аден, очарован, магесан от хубостта на една от трите българки. Завършва баладата,

както се спомена, с бунта на българите срещу Арслан бея. Дори и в словното построение на творението си Фрич не избягва влиянието на Чайковски. Не един израз е просто зает от пътеписа. Не бива да се мисли, че Фрич не е могъл да намери свои собствени форми на израз. Апострофът на Вардара е почти изцяло, като стилистична форма и като поетическо съдържание, дело на Фрича. Не бива да се забравя и друго, че Фрич и в замисъл, и в постройка си запазва своята творческа свобода. Той дава стихова и баладна разработка, при това поетична, на чуждия материал, на заетия мотив. Тук той не следва така покорно оригинала, както в *Asjeniv pád*. Напомня в литературната си работа Елисавета Багряна, когато тя използва разказа на Ян Неруда – „O Lorettánských zvoncích“ за своята поема „Камбаните на Св. София“ (срв. Олга Дейкова, „Ян Неруда у нас“, Сборник *Българско-чехословашка взаимност*, София, 1930, с. 148 – 167).

5.

Неслучайно Йозеф Фрич е попаднал на Чайковски. Както се знае, Михаил Чайковски (1804 – 1886) взема участие в Ноемврийското въстание през 1831 г. срещу руското владичество в Полша. Роден в Кржемйенец, той може да бъде по-близко до украинския живот. Подиграван от Юлиуша Словацки, чиято първа любима, Людвика Снядецка, му става жена, Чайковски се движи в средата на своите сънародници емигранти в Париж, докато в 1841 г. дохожда в Турция, гдето по-късно, в 1851 г., приема ислямската религия, постъпва на служба в отоманската армия, като се назовава Садък паша. Той организира изпърво турските казаци в отделен полк, с който участва в Кримската война. В Цариград не остава непознат на по-видните българи. Неофит Бозвели, Георги С. Раковски, д-р Ст. Чомаков, Макариополски и др. влизат във връзка с него. Съчувствувал на българските борби за освобождение, само че се стреми да даде туркофилска ориентация на българските културни и политически водачи, като ги отклони от духовната им привързаност към Русия, към нейния дух (срв. Н. Милев, „Исторически връзки между българи и поляци“; Б. Пенев, „Полско-български сношения“, и двете статии в *Полша, България и славянството*, София, 1923, с. 74 – 82, 94 – 99).

Не устоява обаче до край на своята казашко-полска идеология. От 1860 год. в душата му почва да настава обрат. През 1872 г. се преселва в Русия, живее в Киев, гдето мечтае за славянско братство и единение в духа на руските славянофили. Обаче и тук не може да намери по-твърда опора в живота. Копнял по изключителни подвизи, по необикновени приключения, по свободата на своето отечество, робувал на своето въображение и на своята амбиция, той завършва своя жизнен път в сянка, отхвърлен на страна от времето и от хората, като туря сам край на живота си (срв. Gawroński, *Mehmed Sadyk Pasza*, Petersburg, 1900; Z. Miłkowski, *Michał Czajkowski*, Lwów, 1904). Още в Париж Чайковски чувства призиването на писател. И от 1837 до 1844 год. той пише повести и разкази, които биват посрещани твърде благосклонно от полския читателски свят. Заради това го назовават често полския Марлински. Още със своите *Powieści kozackie* от 1837 г. той открива своя писателски образ. Казачество и юначество,

повърхностен историзъм, лека фантазност, патриотизъм и свободолюбивост сочат основните линии, по които се движи художествената му мисъл. Такъв е той във *Wernyhora*, 1838, в *Kirdžali*, 1839, в *Stefan Czarniecki*, 1840, в *Hetman Ukrainy*, 1841, в *Bułgarja*, 1872, и пр. Обилна светлина хвърля той върху своята личност и върху своята дейност в спомените си – *Pamiętniki*, излезли след смъртта му в 1898 год., а така също и със своята преписка. Въпреки че в повестите на Чайковски няма вярно психологично изображение, по-широка жизнена правда, задълбочена рисунка на лица и събития, все пак те намират широка известност и в някои славянски страни, като Чехия, Сърбия, България, дори и Русия. Със своя жив, макар на места неискрен, реторичен стил, със забавно заплетено действие, с романтично-героичния си мир той успява да спечели сърцето и въображението, да внуши повишено настроение, чувство за сила, красота и волност. Най-

Михаил Чайковски
(1804 – 1886)

хубавата му повест, *Стефан Чарнецки*, дава в симпатична светлина неговия творчески лик. Неслучайно той разработва теми из българския живот. Изключителното, непознатото, героичното в него не е рядко явление. С *Кърджалии* и *България* Чайковски допринася не малко да се запознаят някои славянски народи с нашата страна, с условията на робския ѝ живот, с копнежите ѝ за освобождение. Той дори установява българска традиция в полската литература. След него други полски писатели, живели в Турция, разработват български теми и мотиви. Един Зигмунт Милковски, с псевдоним Т. Т. Йеж, Карол Бжозовски или Валерий Володзко с едно или друго свое творение изразяват съчувствието си към българския народ, рисувайки сцени из неговия живот, изобразявайки герои из неговите борби и страдания за свобода. *W zaraniu* = *На разсъмване* от 1890 г. Милковски дава преди Вазовия роман *Под игото* хубава картина на бунтовническите борби в Русе, заедно с образа на баба Мокра, наподобяваща баба Тонка на Захарий Стоянова. А Володзко в *Krwawy dorobek* = *Кървава печалба* от 1884 г. впилята в изобразяваните събития и Константин Миладинова (срв. по-подробно В. Renew, „Polska i Bułgarja“, „Przegląd Warszawski“, t. IV, Warszawa, 1924; Цв. Романска-Вранска, „Константин Миладинов в полската литература“, „Македонски преглед“, София, г. XI, 1938, с. 108 – 141). Едно по-обширно, по-основно изследване на българските теми у Чайковски в светлината на тия полски писатели би могло да установи влияния и зависимости, които

биха изтъкнали цената и значението на първата стъпка. Наистина, не за пръв път Чайковски увежда българите в полската литература. Тях ще срещнете в някои полски летописи и пътеписи от XVI, XVII и XVIII век. Но Чайковски полага начало на художествена разработка на сюжети из българския живот, и то във време, когато малцина са били ония чужденци писатели, които са отправяли поглед към нашата страна. И нищо чудно, че за онези, които са могли да проявяват интерес към българския народ, Чайковски е бивал надежден водач.

Полонофилството на Йозефа Вацлав Фрич започва от 1831 г., когато Прага, след нещастния изход от въстанието във Варшава, е препълнена с полски бежанци. Още тогава той надниква в полски книги, запознава се с полския език, с полските писатели, за да стане по-късно един от добрите познавачи на полската литература. Но полската художествена мисъл прониква по-дълбоко и по-широко в цялата изобщо чешка литература. Може да се каже, че за чехите полската литература е това, което е за българите руската. Следователно, Фрич не е бил усамотен в своята обич към литературата на полския народ (срв. М. Szykowski, *Polská účast v českém obrození*, Praha, 1931, 1935). Чешките списания от времето на възрождането та до края на националните борби са пълни с преводи из полската литература, със статии и изследвания върху полски писатели. Немалко са и отделните издания на полски художници на словото. Особено са обикнати полските романтици, тримата поети пророци Адам Мицкевич, Юлиуш Словацки и Зигмунт Красински (срв. Julius Heidenreich, *Vliv Mickiewiczův na českou literaturu předbřeznovou*, Praha, 1930). Новото полско въстание през 1863 год. дава отново крила на повишения интерес към Полша и нейната книжнина (срв. Váslav Záček, *Ohlas polského povstání r. 1863 v Čechách*, Praha, 1935). А когато Фрич печата своята балада, след и пред 1864 г., намираме доста страници в чешките списания, посветени на Полша. Достатъчно е да припомним само някои от тях. Така за Адам Мицкевича срещаме през 1862 биография и характеристика от Ян Еразъм Сойка, също в „*Časopis českého muzea*“, 1856, „*Květy*“, 1865 (срв. Jan Máchal, „*Mickiewicz a Čechy*“, ČSM, 1898). За Юзеф Игнац Крашевски четем в „*Obrazy života*“, 1862, в „*Posel z Prahy*“, 1866, и в „*Květy*“, 1867. За Малчевски в „*Světozor*“ 1868, за М. Мохнацки в „*Květy*“, 1869. От Словацки намираме преводи в „*Rodinná kronika*“, 1864. Тук Йозеф Фрич печата тая година (с. 241 – 266) статия „*Listy o Slovackém*“. Изобщо един пълен книгописен преглед би дал широка картина за литературните, културните и политическите връзки между Полша и Чехия през 60-те години на миналия век [XIX – бел. ред.], сиреч за времето, през което възниква и се създава баладата *Българки* на Йозеф Фрича. Трябва да добавим, че и Чайковски е бил добре познат на чешкото образовано общество. Негови повести са превеждани на чешки. Така *Kirdžali* излиза в чешки превод през 1862 г., а *Bulgarja* в 1874 г. Освен това до 1862 г. в чешки превод намираме и други негови разкази и повести, като *Wernyhora*, *věštec ukrajinský*, *Cervená suknička*, *Námluvy zaporožcovy*, *Švédové v Polště* и др. Не остава забравена и *W zaraniu* на Милковски – преведена на чешки от Ф. А. Хора, тя излиза като „повест из българския живот“ под наслов „*Zarnica*“ в 1885 г. А и Фрич

е бил добре познат на Полша като писател и политически деец, предан на полското народностно дело. Някои негови творби са предмет на изследване (срв. Aleksandr Chodźko, „Odrodzona literatura w Czechach“, Biblioteka Warszawska, 1861 г., с. 151 – 175; M. Zdziechowski, *Byron i jego wiek*, Kraków, 1894, 1897). Между преведените му съчинения на полски можем да посочим *Prawa korony czeskiej*, Zürich, 1867 (срв. и Edmund Kołodziejczyk, *Bibliografia Słowianoznawstwa polskiego*, Kraków, 1911). Следователно, обяснимо е как Йозеф В. Фрич попада на Чайковски, особено на повестта му *Вернигора*, тъй както я намира в сборното издание на съчиненията му, направено в Липиска през 1862 – 1885 година. На *Вернигора* от 1838 год. не спира поглед, защото пътните бележки на Чайковски почиват върху пътуване, станало през 1861 год. Разбира се, Фрич, който е бил толкова начетен в полската литература, е могъл да обикне и Михаил Чайковски, бунтар, ентузиаст и фантаст като него, да намери част от своята природа в съчиненията му, да долови в тях отговор на свои копнежи и усилия. Родството между два народа, между две съдби, между две литератури намира по-определен израз в родство и между двама писатели. И двамата емигранти, един на Запад, друг – на Изток, те се сближават чрез словото, особено в своята тъга по свободата на отечеството. И в тяхното сближение се поражда нова духовна връзка – връзката и на двамата с България, с българския народ.

6.

Докато Михаил Чайковски е имал връзки с нашата страна, Йозеф Фрич не е имал по-определени и от значение отношения с българи – било в Прага, било в изгнание. Ян Вагнер, някога учител в Пловдив, му дава своя превод на *Иванко* в ръкопис, за да се запознае с В. Друмева. Чайковски е превеждан и на български, Фрич – не. Изобщо като поет Фрич не е познат на българското общество. Макар че през 60-те години в Табор, Писек и Прага има доста български младежи, които биха могли да запознаят своите сънародници в Турция и Румъния с Фрича, с някои от произведенията му. Един В. Д. Стоянов, един Атанас Илиев, един Богдан Горанов, на чиято сестра, Мария Горанова, Ботев посвещава песента си „Пристанала“, а от другата му, Ека, чешки поети, като Витйезслав Халек и Йозеф Холечек, са очаровани и пленени поради нейната хубост (срв. Б. Йоцов, „Ботев, Халек и Горанова“, „Литературни новини“, София, 1929, бр. 39 – 40), са могли да запознаят чрез сп. „Читалище“, или чрез вестници като „Македония“ на П. Р. Славейков или „Свобода“ и „Независимост“ на Каравелова не само с Фрича, но и с неговата вардарска балада. Вярно е, че българската книжнина през 60-те години на изтеклото столетие не проявява никакъв по-особен интерес към славянските писатели, особено към чешките. Пък и поезията и изкуството изобщо не са будили по-голямо обществено внимание. Затова и *Българки* минават незабелязано и за ония, които са ръководили духовния и, по-ограничено, литературния живот у нас. И трябва да се съжалева. Защото люде като Фрича, биха могли да бъдат полезни тогава на българската народностна борба.

Сложим ли обаче *Българки* в осветлението на българската литература, можем да определим по-добре нейното значение. Тематически баладата корени и се родее с произведения като *Горский пътник*, 1857, на Г. С. Раковски и със *Страници из книги страданий болгарскаго племени*, 1868, на Л. Каравелова, също и с *Нещастна фамилия*, 1860, на Васил Друмева, с *Изгубена Станка*, 1866, на Ил. Р. Блъскова. В тия произведения на български писатели се излагат случки и събития, които изтъкват система и дух на едно безправно управление, рисуват се сцени и картини, които представят в отрицателно осветление страни от живота под полумесеца, изобразяват се лица, които са възплъщение или олицетворение на всичко зло в човешката природа, – изобщо в тях се дава печалният образ на едно робство. А това е загатнато, по един или друг начин, и в баладата на Фрича. В тия български творения срещаме и борци срещу тиранията, срещу безправието, копнителия по нов ред и строй, по правда и свобода. Ала не намираме демоничен образ на българки като у Фрича. Героичното в тях, що се отнася до българската девойка, жена и майка, е дадено в страдание, то се свързва с нравственния и духовен подвиг. Фрич зависи тук от Чайковски. В *Бойка войвода* или в *Изворът на Белоногата* на П. Р. Славейкова българката проявява героизма си в друга посока – във верността и предаността към любимия, към бащиното огнище, в превъзходството най-после на дълга над всички изгоди и удоволствия. Обаче трите българки от Велес, тъй както са представени от Чайковски и Фрича, се родяат поради много свои черти с българките от Върбица, Шумен, Копривщица, Трявна или Търново. Нравствената чистота у тях стои над всичко, след това иде тяхната хубост. Така Фрич стои съвършено близко до българския писател от времето на народностните борби във виждането, схващането и изображението на българката, на българската девойка. Фрич е засилил трагическата нотка в нейната съдба.

Обаче Йозеф Фрич е първият, който се опитва да претвори дял от българската действителност поетически, при това баладно. Вярно, Раковски прави опит, чрез разказите на отделните хайдути – в *Горский пътник*, да пресъздаде поетически случки и събития из българския живот. Найден Геров се опитва през 1845 год. в поемата си *Стоян и Рада* да улови, чрез посредството обаче на народната песен, един баладен мотив – за неразделността в любовта и след смъртта. По същата посока се движи и П. Р. Славейков през 1875 год. в стихотворението си „Милена“, загатнал вече баладния мотив за вграждане на човешка сянка в *Изворът на Белоногата* от 1873 г. Не успява да разработи баладността на мотива, загатнат и *Стоян и Рада*, и Цани Гинчев през 1872 г. в *Две тополи*. Едничък, който успява да претвори едно действително станало събитие поетически, като му придаде романтичността на баладата, това е Христо Ботев с „Жив е той, жив е...“. Йозеф Фрич изпреварва по време българския поет, но остава далече зад него по сила на поетическо дарование, по стихийност на вдъхновението, по съвършенство на поетическата красота. И докато Ботев създава с непосредна поетическа сила образа на Балкана, Йозеф Фрич, макар и със скромно творческо вдъхновение, сътворява образа на Вардара. И Балканът, и Вардар, одухотворени, не са чужди на българската земя, на нейните вопли и страдания. Само

че Балканът е свързан с революцията и затова песента му е ропот и гняв; а Вардар – с робството, и затова песента му е стон и плач, но не безнадежден. Същият тоя Вардар, за който копнеят и жалеят, виждайки го в своите поетически сънища, уморени в далечна чужбина, Константин Миладинов и Райко Жинзифов. Не го забравят и П. Р. Славейков, Иван Вазов, в някои от песните си за Македония, Кирил Христов, П. К. Яворов, в своите „Заточеници“. По-късно, през 1916 год., през дни на върховни напрежения и изпитания, Николай Лилиев призовава същия образ на Вардар в песента си „Към родината“, макар и в други краски, в друга мелодия. Можем да посочим дори песента на един малко известен певец, Любен Димитров, – „Ридаят вълните на Вардара“ в сбирката му *Устрем* от 1928 год. В българската поезия могат да се посочат не малко песни, в които една или друга българска река се явява образ на лични или общобългарски чувства и настроения. Дунав и Марица, Вардар и Струма, Арда и Тунджа, Искър и Янтра искрено са вдъхновявали българския поет. Но три само реки остават легендарни – Дунав, Марица и Вардар.

Трябва да признаем, Йозеф Вацлав Фрич, макар и да не се домогва до свършена по дух и тон балада за Вардар и за трите български девойки, се свързва през 1864 год. с българската литература. А тая връзка не е случайна и затова е ценна. Още повече, че през 1883 год. чрез *Asjenův pád* той отново се връща към българската земя, към българския народ. Оставеното от него зърно в духовните връзки между българи, поляци и чехи не заглъхва.

Сп. „Родина“, II, 1939/1940, кн. 3, с. 99 – 122